

דני אלקלעי

מכתבים אובדניים של שד"ר בית המדרש "דורש ציון"

תקציר

שלושה מכתבים חריגים שנתגלו בין דפי ספר התרומות של שליחי בית המדרש "דורש ציון" בירושלים, מאירים באור חדש את התנאים ואת הקשיים שבהם פעלו שליחים ושד"רים מטעם כוללים ומוסדות של היישוב היהודי בארץ ישראל במאה התשע-עשרה.

מטעם בית המדרש "דורש ציון", שהוקם בירושלים בשנת תרכ"ו בניהולו של ר' יצחק פראג (אופלטקא), נשלחו לערי אירופה שליחים לגיוס תרומות, עקב פגעי טבע שמוטטו את מבנה בית המדרש וצמצום התרומות למוסד. הצלחתו של השליח הראשון, ר' רפאל אהרן בן שמעון, המריצה את הנהלת המוסד לשלוח שליח נוסף, את בן המנהל, ר' אברהם אופלטקא.

הבן-השליח נקלע במהלך השליחות למשבר נפשי הבא לביטוי במכתבים בלתי חתומים בשולי הרשימות בספר התרומות. במכתבים, המופנים אל אביו ואחיו, בולט העיסוק הכפייטי של הכותב במשאלת המוות ובהצטדקויות כלפי בני משפחתו, עד כדי מחשבה אובדנית.

המאמר מברר את הגורמים המשפחתיים והנפשיים למצבו של השליח המיוסר. אך ממכתבים פומביים אונימיים מאוחרים יותר עולה שהמתח המשפחתי ניזון ככל הנראה גם מהבדלי השקפות בין האב המייסד ובין בנו הצעיר ביחס למטרות החינוך של תלמידי בית המדרש. מתח זה משתלב בפולמוס על החינוך שפרץ בירושלים בשלהי המאה הי"ט בין החברה המסורתית השמרנית ובין בני היישוב החדש, המשכילים דורשי התיקונים במערכת החינוך.

מילות מפתח: שד"רים, פנקסי תרומות, דורש ציון, יישוב ישן, יישוב חדש, הפולמוס על החינוך.

* המאמר מבוסס על עבודת התיזה בהדרכתו של ד"ר אריה מורגנשטרן: ד' אלקלעי, "בשליחות בית המדרש דורש ציון בירושלים", עבודת מוסמך, טורו קולג', ירושלים תשס"ד.
לע"נ פרופ' אברהם אופלטקא ז"ל, נכד השליח, שעודדני בעבודה זו.

מבוא

בעבודת המחקר על בית המדרש "דורש ציון" מצאתי באחד מפנקסי התרומות מכתבים אישיים-אובדניים של שליח בית המדרש, תופעה שאינה מוכרת במחקר בנושא שליחי ארץ ישראל, ואף לא בעשרות פנקסי תרומות שמצאתי בארכיונים השונים. כדי לעמוד על מקרה נדיר וייחודי זה, נסקור בקצרה את מהותה של השליחות ואת אמצעיה ונסה לעמוד על אופייה המיוחד של השליחות המדוברת ועל השפעתה על השליח, כפי שבאים הדברים לביטוי במכתביו ואף בעימות פומבי וחושפני מעל דפי כתבי העת של התקופה.¹

מוסד השליחות הוא מהמוסדות הוותיקים של היישוב היהודי בארץ ישראל. במסגרתו יצאו לאורך הדורות מאות מחכמי ארץ ישראל בשליחות הקהילות למגבית כספים בתפוצות למען יושבי ארץ ישראל. להצלחת השליחות צוידו השלוחים בכתבי שליחות, בתעודות ובפנקסי תרומות, אך רק כמה עשרות בודדות של פנקסי שליחות ופנקסי תרומות שרדו את שיני הזמן והגיעו לידינו.²

פנקסי התרומות של השד"רים, היו אמצעי חשוב במסעותיהם של חכמי ארץ ישראל לקהילות ישראל שבתפוצות. בפנקסים אלו נכתבו מסמכי השליחות הרשמיים שנמסרו לשד"ר על ידי שולחיו ובהם אימות שליחותו. השליח הוסיף עליהם את ההמלצות שקיבל מחכמים ומראשי קהילות במהלך המסע, ולעיתים אף את הערותיו על מהלך השליחות. אך בעיקר נועדו הפנקסים לרישום מדויק של סכומי התרומות שהצליחו השד"רים לאסוף ושל שמות התורמים ומקומות יישוביהם. כך יכלו מנהיגי היישוב לעקוב אחר דרכו של השד"ר, אחר הכנסותיו והוצאותיו בעת המסע, ואף להתחשבן איתו על שכרו עם שובו ארצה.

מהמסמכים המפורטים שבכתבי השליחות ניתן גם ללמוד על מצוקות היישוב היהודי בארץ, על מנהיגיו ומוסדותיו, ועל התמורות והשינויים שהתחוללו בו. כמו כן מתגלה בהם לעיתים תמונת מצבן של הקהילות היהודיות שבתפוצות שבהן ביקרו השליחים. למרבה הצער, רוב פנקסי השליחות אבדו או הושחתו במהלך השנים ורק מיעוטם נשתמרו בארכיונים.

1 מכתבי השליח, ראו בנספח א; המכתבים האנונימיים, ראו בנספח ב.

2 על מוסד השליחות, ראו ספרו של א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, ובמיוחד פרקי המבוא שבספר. יערי מציין שידועים שמותיהם של כ-850 שלוחים (עמ' 29), אך לדבריו הגיעו לידינו רק כתרסיר פנקסים כאלו (עמ' 16). בארכיון ועד העדה הספרדית בירושלים (מיכל 6282), מצאתי שנשתמרו כ-15 פנקסי שד"רים, רובם מהמאה ה', ובארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי מצאתי כעשרה (כשלושה מהם רק שרידים של פנקסים).

מעיון בפנקסי הנדבות המצויים בארכיונים נמצא כי רק מעט מהשד"רים הוסיפו הערות אישיות לפנקס התרומות שבידם. הערות אלו ברובן עוסקות בשאלות הנוגעות לשליחות עצמה, כתלונה בדבר סירוב למסור בידי השליח תרומות או קופות צדקה, העברת השליחות לאחר, קשיים בהגעה אל קהילות קטנות ואף על מצב בריאותו של השד"ר.

פנקסי התרומות של "דורש ציון"

שני פנקסי תרומות מרשימים ומהודרים מהרבע האחרון של המאה התשע-עשרה נמצאו בארכיון הציוני המרכזי.³ הפנקסים, שנשתמרו שלמים במצב טוב, הם של שני שליחים מטעם בית המדרש "דורש ציון" בירושלים, ר' רפאל אהרון בן שמעון, בנו של ראש עדת המערביים בירושלים, ר' דוד בן שמעון (הצוף דב"ש), ור' אברהם אופלטקא, בנו של ר' יצחק פראג-אופלטקא, מנהל בית המדרש "דורש ציון".

בית המדרש "דורש ציון" בירושלים,⁴ הוקם בשנת תרכ"ו (1866) על ידי יוסף בלומנטל וחברת "דורשי שלום ירושלים" מפריז, ולמנהלו נבחר ר' יצחק פראג,⁵ מתלמידי החת"ס סופר, שעלה לארץ בשנת תקצ"ח (1838). אף שבית המדרש פעל כמוסד מסורתי ללימודי הקודש, שולבו בתוכניות הלימודים גם השכלה כללית מינימלית ולימוד השפה הערבית, ובכך היה מבתי הספר הראשונים שסמלו תמורות ושינויים במערכת החינוך של היישוב הישן.⁶ אך עקב ההתנגדות לשינויים

3 "דורש ציון", פנקס נדבות א, תרל"ח, ארכיון ציוני מרכזי (=אצ"מ), J32/6/1; "דורש ציון", פנקס נדבות ב, תרמ"ט, אצ"מ, J32/6/2. האספן והחוקר אפרים קנדלר ז"ל הפנה אותי אל ספרים אצורים אלו שבארכיון הציוני ועל כך אני חב לו את תודתי.

4 על תולדות בית המדרש, ראו א' גולדשטיין, שבעים וחמש שנה ל"דורש ציון", ירושלים תש"א; ד' אלקלעי "דורש ציון הנשכח, 150 שנה להקמת בית המדרש דורש ציון בירושלים", עתמול 248, (תשע"ז/2016), עמ' 1–4.

5 ר' יצחק אופלטקא מפראג (1820–1900). וראו אצל גרייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, חוברות ט, יא, תרפ"ח. פרומקין-ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, ירושלים תרפ"ה–תר"צ, חלק ג, עמ' 268. עדויות מאותה התקופה מדברות על ידיעותיו הרבות והנרחבות בתורה, אך מעט מאוד מחידושי תורתו הגיעו אלינו. כמה מאמרים תורניים שלו הודפסו בכתבי העת של התקופה "שומר ציון הנאמן", ו"כבוד הלבנון". ספרו "פרי יצחק", תרס"ט, נדפס לאחר מותו, ובו שרידים מכתב ידו על סוגיות שונות במסכתות התלמוד שבהן הוא מרבה לדון בדברי רבו החת"ס סופר ומפליג בתארו. הספר חסר שער וכריכה, מקוטע במקומות רבים, וככל הנראה רובו של כתב היד אבד בבית הדפוס.

6 ש' הרמתי, שלושה מורים ראשונים, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 13; ר' אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ ישראל א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 89; י' בן-אריה, עיר בראי התקופה – ירושלים במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"ז, עמ' 387; ב"צ גת, היישוב היהודי בארץ ישראל הת"ר–

מצד הציבור האשכנזי, למדו בו רק ילדי הספרדים.⁷ התמעטות המקורות הכספיים של "דורש ציון" לאחר מותו של הנדיב בלומנטל ופגעי הטבע שמוטטו את בניין בית המדרש בחורף תרל"ח, הביאו להחלטה לשלוח לאירופה שד"ר מטעם המוסד לאסוף תרומות לשיקומו של הבניין.

משליחות זו ומהשליחות שלאחריה, נמצאו כאמור שני פנקסי התרומות של "דורש ציון". אף שמדובר במוסד חינוכי, נערכו הפנקסים במתכונת ספרי התרומות של המפעל המסורתי של שלוחי ארץ ישראל. בשולי כתבי השליחות המתארים את פעולותיו, את מעלותיו של בית המדרש, את המשבר שפקד את המוסד וכן את מעלותיו של השליח הנבחר, חתומים ראשי הציבור הספרדי בירושלים, וכיאה לתקופה הם אף תורגמו לשפות אירופיות למדינות אליהן נועדו השליחים. כמו כן צורפו לפנקסים רשימות של תלמידי המוסד ומכתבי המלצה מאת הקונסולים של מעצמות אירופה בירושלים.

ברשימות הערוכות של השליחים בספרי התרומות, מצוינות הקהילות שבהן עברו במסעם, שמות התורמים וסכומי הכספים וההתחייבויות שגייסו בכל קהילה, ואף התאריכים של חלק מהתרומות. מכתב היד ניכר שפעמים התורמים עצמם הם שכתבו את תרומתם בפנקסים. בנוסף, צירפו השליחים בעמודי הפנקסים מכתבי המלצה של מקצת הרבנים והפרנסים המקומיים לטובת השליח והמוסד.

שליחי בית המדרש "דורש ציון"

מפנקסים גנוזים אלו נתגלל בפנינו לראשונה סיפור יציאתו של ר' רפאל אהרון בן שמעון בשליחות בית המדרש למערב אירופה בשנים תרל"ח-תר"מ (1878-1880). מגילויים של ספרי התרומות עולה כי הוא החל בפעילותו הציבורית כשיצא כשד"ר מטעם "דורש ציון" לצרפת ולגרמניה, ואך לפלא הוא מדוע לא הזכיר החכם בספריו את שליחותו מטעם "דורש ציון".⁸

התרמ"א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 237; י' שלמון, "החינוך האשכנזי בארץ ישראל בין "ישן" ל"חדש" (1840-1906)", י' הקר (עורך), שלם ו, ירושלים תשנ"ב, עמ' 288.

7 וראו על כך: ד' אלקלעי, "כתב החרם על ביהמ"ד דורש ציון בירושלים", מים מדליו 18 (תשנ"ז), עמ' 335-356.

8 על שליחותו של ר' רפאל אהרון בן שמעון (תר"ז/1847 - תרפ"ט/1928) ראו ד' אלקלעי, "שליחותו הנעלמה של ר' רפאל אהרון בן שמעון וזיקתה להתמודדותו עם תהליכי המודרניזציה כחכם באשי במצרים", מים מדליו 27 (תשע"ו), עמ' 225-241. סימוכין לשליחותו במכתב בידיש ששלח ר' יצחק פראג אל קרל נטר, מנהל מקוה ישראל (1878), ובו בקשה לסייע לשליחו "הבן של הרב המרוקאי" (ארכיון מקוה ישראל, אצ"מ, J 41/42). ר' רפאל אהרון יצא כשד"ר

על מסעו של השליח השני, ר' אברהם אופלטקא, היו ידיעות מקוטעות ולא מדויקות בספרות של התקופה, ופנקסי התרומות משלימים במידה מסוימת את המידע עליו. ר' אברהם, בנו של מנהל בית המדרש "דורש ציון", יצא למסעו הראשון בשנת תרמ"ט. שליחותו אמורה הייתה להתנהל במסלול המסע של קודמו כדי לחדש את הקשר עם התורמים. ר' אברהם צויד על ידי בית המדרש בפנקס תרומות חדש עם כתב שליחות נרחב לשמו ואף המלצות חדשות מחכמי ירושלים. כמו כן צורף לכתבי השליחות שלו ספר התרומות של קודמו ר' רפאל אהרן, ובו מכתב נרגש של השליח הראשון אל התורמים.⁹ במכתבו משבח השליח הקודם את מפעלותיו החינוכיות והחברתיות של בית המדרש ששוקם בזכות התרומות, מתנצל על ניתוק הקשר עם התורמים עקב מות אביו, ומדבר כמובן בשבחו ובייחוסו של השליח החדש.

מסלול מסעו של ר' אברהם החל כדוגמת מסעו של קודמו בערי צרפת המרכזיות – פריז ומרסיי,¹⁰ אך בהמשך חרג השליח מהמסלול שנקבע לו ובמקום להגיע לקהילות דרום צרפת ולמחוזות אלזס-לורן שבגרמניה, פנה לערי איטליה (ליוורנו, טריאסט, פירנצה ורומא).¹¹ מסע השליחות נפסק כנראה ברומא, שם, על פי עדות אביו, נחלה השליח ושב לארץ.¹² אך ר' אברהם שב ויצא למסע נוסף בשנת תרנ"ג. מהמכתבים בפנקס התרומות השני עולה עדות על שהותו בפרשבורג¹³ ויש

עדת המערביים בירושלים לארצות המגרב לַבְּשֵׁנִים תרמ"ה (כפי שמצויין בכתב השליחות הנמצא בספריה הלאומית - 40-199-42) ותרמ"ז, ושירת כשלושים שנה כחכם באשי במצרים החל מתרנ"א.

9 ראו יערי, שלוחי ארץ ישראל (לעיל הערה 2), עמ' 16-18. לדבריו "אין לשליח מדריך נאמן בדרכו ובפעולותיו כפנקסו של השליח שקדם לו באותו מקום". לפעמים מהווה פנקס קדום הוכחה ואימות לשליחות, כפי שאירע עם החיד"א, שם, עמ' 18.

10 אוקטובר-דצמבר 1889.

11 לפי מכתבי ההסכמות בספר התרומות (לעיל הערה 3) שהה השליח בערי איטליה בחודשים ינואר-מרץ 1890.

12 על פי עדות כתב השליחות המחודש שניתן לו על ידי אביו בחודש אב שנת תרנ"ג – "זה ארבעה שנים שנסע מעיקריות" (=מעיר קודשנו ותפארתנו) [...] לקבץ נדבות לחזק הבהמ"ד הנז"ל [...] ומאז ועד אלו הימים נחלה, והן היום שליית [= שבח לאל יתברך] נתפא עם יתר העדפא [פנקס תרומות א (לעיל הערה 3), דף 43]. מִקְּתָב שליחות זה לא ברור במה נחלה, ונראה כי המכתבים שבהמשך מפיצים אור על טיב מחלתו.

13 שם קיבל מכתב המלצה מראש הישיבה, ר' שמחה בונם סופר, ממשיכו של החת"ס סופר - רבו של אביו. [העתקו של המכתב לגרמנית בפנקס תרומות א (לעיל הערה 3), עמ' 48].

גם מסורת על ביקורו בווינה,¹⁴ אך מעבר לכך לא ידוע היכן עבר במסעו השני ומתי שב לארץ.¹⁵

המכתבים האובדניים של ר' אברהם אופלטקא

והינה, בפנקס הראשון, בין רשימות התורמים והמכתבים הממלאים את דפי השליחות של ר' אברהם, נמצאו שלושה מכתבים אובדניים הכתובים בעברית בכתב יד רבני-ספרדי (חצי-קולמוס) זהה. המכתבים מופיעים בשולי הדפים של התרומות, באורכים שונים ובמרחק של כמה עמודים זה מזה.¹⁶ המכתבים אינם חתומים, אך מעצם הפנייתם אל אביו ואל אחיו של הכותב – "אדוני ועט"ר הר' מר **אבי** נ"י והר' מר **אחי** נ"י (מכתב א' שורה 1),¹⁷ ומכך שהכותב מתייחס בבירור לקשר שלו לבית המדרש "דורש ציון" – "והרבה טרחתי ויגעתי בעבור המקום המקודש "דורש ציון" יכב"ץ" (מכתב א, שורות 5–7),¹⁸ ועולה בבירור כי הם נכתבו על ידי שליח בית המדרש ר' אברהם אופלטקא ובכתב ידו, וכי הופנו לאביו ר' יצחק ולאחיו ר"ח טוב מפראג.

המכתב הראשון נמצא אומנם בין דפי התרומות מפריז, אך לא נראה כי נכתב שם. להערכתי יש לראות את שלושת המכתבים כסדרם כרצף בהתפתחות המשבר שאיתו הוא מתמודד. במכתב השני הוא מזכיר את מסלול מסע השליחות שלו המסתיים ברומא: "מה שקבצתי על ידי מעיר פאריז ומארסליז (=מרסיי) וליוורנו וטריאסט ופלורנצה (=פירנצה) ורומא" (שורות 2–3), ונראה שהמשבר התחולל בהיותו על אדמת איטליה. כן לא ידוע אם המכתבים שנכתבו בין דפי ספר התרומות

14 על פי המסורת המשפחתית נפגש בווינה עם הקיסר "ומסר לו את ברכת היישוב היהודי בארץ והמוסדות שהיו תחת חסותו המלכותית" [גרייבסקי (לעיל הערה 5), חוברת יא].

15 נפטר בירושלים בג' באייר תרס"א. קברו נמצא לאחרונה בהר הזיתים ומצבתו ומצבת הוריו ואחיו חודשו על ידי בני המשפחה באלול תשע"ה.

16 המכתבים (להלן נספח א') מובאים לפי סדר הופעתם בפנקס התרומות, כך כ. א. המכתב הראשון נכתב בדף 33/א (שמונה שורות), השני בדף 39/א (אחת עשרה שורות) והשלישי בדף 42 (חמש עשרה שורות).

17 ההבלטות מכאן ואילך שלי. במכתב ב הפנייה רק אל "אדוני ועט"ר הרב מר אבי נ"י", ובמכתב ג הפנייה בפתיחת המכתב שוב אל "אדוני ועט"ר אבי הראש ומאור לנפשי נ"י והב' בקודש הר' מר אחי נ"י".

18 וכן שם בשורה 8. ובמכתב ב, שורה 7 "וגם בבהכנ"ס דדו"ץ (=ד"דורש ציון) יכב"ץ".

נשלחו אכן לתעודתם, או שמא כוונת מחברם הייתה שדבריו המוטבעים בספר יגיעו בסופו של דבר, עם ספר התרומות, לידי קרוביו-שולחיו.¹⁹

מכתבים אישיים וחושפניים אלו שופכים אור על אישיותו הרגישה של השליח, על אמונתו הדתית העמוקה ועל מצוקותיו הטורדות את מנוחת נפשו ומביאים אותו אל סף האובדנות.²⁰

במכתבים לשולחיו בטוח השליח ביושרו האישי ומבקש להוכיח את אמינותו ואת נאמנותו לשליחות. בעוד שבמכתב הראשון הוא רק רומז לכך: "והרבה טרחתי ויגעתי בעבור המקום המוקדש דורש ציון יכב"ץ" (שורות 5–7), הרי את מכתבו השני המופנה ישירות אל אביו הוא פותח בדברי הצטדקות על ניקיון כפיו ביחס לתרומות שקיבץ בערים שבהן עבר: "עיניכם תחזינה **מישרים** (=ביושר) מה שקבצתי על ידי..."²¹ (שורות 1–2), וגם ביחס להוצאותיו: "וההוצאות לאכילה ולינה והוצאות דרכים **אמת כתובים** בפנקס ההוצאות"²² וגם שכר כתיבה לשלוח מכתבים ודמי פושטא (=פוסטה, דואר) ועוד איזה הוצאות יכולים להבין, **הכל על היושר**" (שורות 3–5). עדותו העצמית על יושרו האישי באה גם בבקשתו במכתב השלישי לפרוע את חובותיו: "ביד [...] ימצא שטר כתוב מכמה בני אדם **שנשארתני חייב להם בהיותי סוחר**"²³ ובקשתי מכבודם שיצילו את נפשי" (שורות 11–13).

נראה שאצל ר' אברהם אופלטקא מוטיב זה של יושר ואמינות נובע גם מאמונתו הדתית העמוקה, עד כדי כך שפריעת חובותיו שאמורה להציל את נפשו (בעולם הבא), קודמת אף לדאגתו לילדיו: "ובקשתי מכבודם שיצילו את נפשי וזוהו אין

19 הקהילות בתפוצות דאגו בדרך כלל לשלוח את מסמכיו של שליח שנפטר בשליחותו לידי שולחיו בארץ מוצאו.

20 בהקשר זה מעניין תיאורו על ידי גרייבסקי (לעיל הערה 5), כ"בעל נפש עדינה ויקרה".

21 כוונתו בוודאי לרשימות התורמים המסודרות בפנקס לפי ערים ויישובים שבהם עבר.

22 פנקס ההוצאות המפורט של השליח לא הגיע לידינו. שכרו המוסכם של השליח חושב בדרך כלל לאחר ניכוי ההוצאות השוטפות מכלל ההכנסות והתרומות שקיבץ, ומכאן ההקפדה על רישום ההוצאות שלא מומנו בידי הקהילות - (יערי, שלוחי ארץ ישראל (לעיל הערה 2), עמ' 11. בדרך כלל היה השליח רושם את הוצאותיו בפנקס נפרד, ורק במקצת המקרים רשם את הוצאותיו בפנקס השליחות, שם, עמ' 16. כך מצאתי אצל השד"ר ר' שמעון אשריקי שיצא לשליחות בשנת תרס"ח מטעם "כוללות ועד הספרדים בעיה"ק ירושלם" (אע"ס 6282/1050).

23 סימוכין לעיסוקו במסחר, ואולי אף לאי הצלחתו בתחום זה, מצאתי במסמך על תולדות חייו ששיגר אלי נכדו פרופ' אברהם אופלטקא ז"ל, ובו מצוין כי: "כמה שנים עסק במסחר אריגים ואחר כך הקדיש את זמנו ללימוד תורה ולעסקנות ציבורית". לא ידוע מי כתב מסמך משפחתי זה ובאיזה הקשר.

ילדי קודמים כי נפשי קודם לכל וכל העולם הוא ה"ה²⁴" (מכתב ג, שורות 12–13). במכתב זה הוא גם מצהיר על יסודות אמונתו בהשגחה העליונה של הבורא: "ואנכי מאמין בן מאמין כי הקב"ה אשר בראני [...] והוא עתיד להחיותינו בתחיית המתים וצדיק וישר הוא" (שורות 8–9), וכן בהצדקת הדין: "וגלוי וידוע לפני כסא כבודו ית"ש (= יתברך שמו) כי קבלתי כל גזרותיו בעבור כבוד שמו" (שורות 5–6).

בהתאם לתפיסה האמונית מבקש השליח מבני משפחתו, כבר במכתבו הראשון, להרבות בפעולות פולחניות-טקסיות שונות לעילוי נשמתו ולמנוחת נפשו לאחר מותו הצפוי: "יחוסו על נפשי וילמדו בכל יום לעילוי נשמתי, ויעשו איזה תיקונים בכל הבא מידם גם בלימוד וקדיש והפטרה²⁵ [...] וגם בלימוד בביתי וגם נר תמיד כל השנה" (שורות 2–5), ושוב "ולעשות לנפשי תיקונים"²⁶ (שורה 8). כן במכתבו השני: "לחוס ולרחם על נפשי ויקבלו עליהם ועל זרעם ללמוד בכל יום ויום למנוחת נשמתי ולומר קדיש לילה ויום והפטרה, ובביתי ידלקו נר תמיד" (שורות 5–7), ואף במכתב השלישי: "כי אם ילמדו ככל הבא מידם לקורת רוח לנפשי" (שורה 10). לקיום ומימון צוואתו זאת מוכן כנראה השליח לוותר על שכרו או על ירושתו: "והנני מוחל חלקי לך²⁷ בקנין גמור שילמדו למנוחת נפשי ולעשות לנפשי תיקונים" (מכתב א' שורות 7–8).

לתפיסתו הדתית גם מעשי צדקה לעניים הם חלק מתיקון הנפש של האדם לאחר מותו, כפי שפרט במכתב השני: "ולתת לקופת תמחוי בכל יום ש"ק בשר ולחם ואורז למנוחת נשמתי" (שורה 8), וכן במכתב הראשון: "ויעשו איזה תיקונים [...] וגם בצדקה לעניים ולתמחוי". גם תיקון חברתי כפרעון חובות (כדלעיל), הוא הצלת הנפש של האדם בעולם הבא.

העיסוק האובססיבי של השליח בשאלות אמוניות ובצוואות לתיקון הנפש לאחר המוות, העולים משני המכתבים הראשונים, באים לפתרון במכתב השלישי שבו מתאר השליח את המצוקה הנפשית הגדולה שעברה עליו ואת כוונותיו האובדניות: "ומרוב צערי ולחשוב העתידות, כמה פעמים בעוה"ר (=בעוונות

24 נראה לפענח זאת כ"היינו הך" או "הכול הבל", היינו, הדאגה לגורל נפשו עדיפה בעיניו על פני כל דבר אחר, אף על פני גורל אשתו וילדיו.

25 כמנהג לימוד משניות, אמירת קדיש וקריאת הפטרה בשבתות לעילוי נשמתם של הנפטרים.

26 כנ"ל במכתב, לימוד לעי"נ, אמירת קדיש וכו'.

27 המחילה מתייחסת כנראה לויתור על שכרו של השליח או אף ויתור על הירושה כדי לקיים את הפולחנים לעילוי נשמתו. הבקשה בצוואה שהלימוד יהיה בבית המדרש מדגישה את הקשר הנפשי בינו ובין "דורש ציון".

הרבים) **עלה בדעתי לאבד עצמי** ובנקל²⁸ (שורות 4–5). ואף שנראה ממכתב זה שהוא חזר בו מכוונותיו האובדניות: "אבל בטחוני בה' שאל יכרתני ותנצל נפשי" (שורה 5), הוא מצוי עדיין בתחושת חידלון ומוות, ומתחנן לאביו לתמוך בבני משפחתו ולסייע להם: "אנא אדוני ועט"ר הרב מר אבי נ"י ינהג עם נב"ת (=נוות ביתי) ועם בני ובנותי הי"ו במדת החסד והרחמים ובמדת הסבלנות, ויסכים בדעתו שאני חי"י" (מכתב ג, שורות 13–14), כפי שגם ביקש זאת במכתב השני מאחיו הגדול: "וגם לה"ר מר אחי נ"י הנני מבקש ממנו [...] ולהשגיח על אשתי ובני ובנותי²⁹ בעינא פקיאא וברחמי ובחסדא כמו שיעשה עם בניו ובנותיו, ואבי יתומים ירחם עליהם ועליו" (שורות 9–11).

אפשר להניח כי המשבר הנפשי-האובדני שאליו נקלע ר' אברהם אופלטקא, קשור במהלכי שליחותו ובאכזבה שהוא חש מצד שולחיו על תפקודו במהלך השליחות. ממכתבו השלישי ניכר כי הוא מעצים את הביקורת שנמתחה עליו על שחרג בתחילת השליחות מהמסלול שנקבע לו: "והכל ידעתי במה דנו אותי **בעבור כניסתי לנא אמון**³⁰ וכל התוכחות נתקיימו ועוונותי הטו אלה" (שורות 3–4), וכי בהמשך הגיע אף לאיטליה (מכתב ב, שורות 2–3) שלא על פי יעדי מסעו. על פי כתב השליחות הוא היה אמור לחזור אל אותן הקהילות שעבר בהן קודמו בצרפת ובגרמניה, כדי ליצור קשר ארוך טווח בינן לבין בית המדרש, ועל כן ייתכן שהשינוי במסלול המסע גרם למתיחות בינו לבין אביו, לחץ שהשפיע ככל הנראה על מצבו הנפשי.

ממכתבו השני נראה שהופנתה אליו ביקורת גם על הוצאותיו הרבות. על כן הוא מפרט אותן ומציין שלא חרג המתחום הסביר: "ועוד איזה הוצאות יכולים להבין, הכל על היושר", ו"אמת כתובים בפנקס ההוצאות" (שורות 3–5). התנצלותו גם ביחס לתרומות: "עיניכם תחזינה מישרים מה שקבצתי על ידי מעיר פאריז" וכו' (שורה 2), מוכיחה שאף בעניין זה נלחץ השליח, והוא מנסה בדבריו להוכיח כי עשה את מלאכתו נאמנה.

מתוכן דבריו עולה יחסו האמביוולנטי אל אביו. מצד אחד הערצה והתבטלות מוחלטת כלפי דמותו של האב, תלמיד חכם חשוב ומנהל בית המדרש "דורש ציון".

28 המילה אינה ברורה, ואולי כוונתו שקרוב היה לבצע זאת.

29 שלא כמו במכתב א מגלה כאן השליח דאגה לגורל אשתו ומשפחתו. אך השוו למכתב ג, שורה 13.

30 אלכסנדריה שבמצרים. נראה שבכניסתו לשם חרג מהמסלול שנקבע לו מראש.

הוא מכנה אותו בכינויים מופלגים: "אדוני ועט"ר הר' מר אבי" (מכתב א, שורה 1, וכן עוד בכל המכתבים), "אדוני ועט"ר **אבי הראש ומאור לנפשי**", "ותושיענו בעבור ה"ג (=הדרת גאונו) **ורו"מ** (=ורום מעלתו) וכל בני משפחתו" (מכתב ג, שורות 1 ו-7); "והנה גם בקשתי **ממעכ"ת** (ממעלת כבוד תורתו) **ומה"ג** (=ומהדרת גאונו) לחוס ולרחם על נפשי" (מכתב ב, שורה 5).

מצד שני ניכרים הפחד והחשש מפני דמותו המאיימת של האב שצילה מרחף עליו אף בעת שליחותו: "בקשתי ותחינתי מכבודם וממעלתם שיחוסו וירחמו [עלי] כרחם אב על בנים", "והכל ידעתי במה דנו אותי (מכתב ג, שורות 1-4), ובהמשך המכתב: "ואל ידחה אותי בשתי ידי" (שורה 15), "ודי מה שנתבזיתי בחיי" (שורות 10-11), ביטויים הרומזים על תחושה של דחייה כלפיו מצד קרוביו ובני משפחתו אף קודם לשליחותו.

השליח חש דחייה והתנכרות של אביו לא רק כלפיו, אלא גם כלפי משפחתו, וחושש מפגיעה נקמנית של האב בהם. לכן הוא פונה אל אביו בלשון תחינה: "**אנא** אבי ועט"ר הרב מר אבי" (שורה 13), ומבקש כי "ינהג עם נב"ת (=נוות ביתל) ועם בני ובנותי הי"ו **במדת החסד** והרחמים **ובמדת הסבלנות**, ויטעים בדעתו **שאני חי** [...] **ואל ידחה אותי** בשתי ידי" (שורות 14-15). חששותיו מפני אביו כל כך גדולים עד כי הוא מתחנן שלא יחגגו את יום מיתתו - "אך בקשתי היא שלא יקבלו עליהם לעשות שמחה ביום נצולם (=הינצלם) ממני" (שורות 9-10).

לעומת יחס היראה של השליח כלפי אביו, יחסו לאחיו הגדול, ר' רחמים יוסף חיים מפראג, המכונה בפיו "והב' בקודש" (מכתב ג, שורה 1), שכיח בתפקיד בכיר בהנהלת בית המדרש, הרבה יותר מתון ובטוח. אומנם הוא פונה במכתבים ובבקשות אל האב ואל האח כאחד, אך מהאח הוא מבקש באופן מיוחד להיות מעין אפוטרופוס על משפחתו: "וגם לה"ר מר אחי נ"י הנני מבקש ממנו כל הבקשות הנז' **ולהשגיח על אשתי ובני ובנותי**"³¹ בעינא פקיא וברחמי ובחסדא כמו שיעשה עם בניו ובנותיו"³² "ואבי יתומים ירחם עליהם ועליו" (מכתב ב, שורות 9-11).

31 שלא כמו במכתב א, מגלה כאן השליח דאגה לגורל אשתו ומשפחתו. אך השוו (בנספחים) למכתב ג, שורה 13.

32 ואכן, פנקס משנת תרס"ד שהגיע לאחרונה לידי מהעזיבון המשפחתי, וניתן לשייכו לר' ריי"ח (= רחמים יוסף חיים) אופלטקא, מוכיח את דאגתו ואת טרחתו הרבה של ריי"ח למשפחת אחיו ר' אברהם לאחר מותו (נפטר בג' באייר תרס"א). בפנקס שכותרתו "והייתם נקיים מה' ומישראל", מפורטות ההוצאות על שיפוץ "הבנין בחצר יתמי אחי נ"ע (=נשמתו עדן) בשכונת אבן ישראל... שנתקלקל הרבה והוכרחנו לחזק יסודיו ולהחליף האבנים וכיוצא החיזוקים וברזלים גדולים". ההוצאות כוללות קניית חומרי הבנייה, שכירת פועלים (בד"כ תימנים)

מעל מכתבים אלו, ובמיוחד המכתב השלישי המהווה מסמך וידוי עצמתי של השליח, מרחפת דמותו של האב-המייסד. נפשו הרגישה והעדינה של השליח החש שאינו "מספק את הסחורה", מתקשה להתמודד עם יחסו הקר והמנוכר של אביו המעביר לו את התחושה של בן לא יוצלח. הפער הגדול בין גאונותו ותקיפותו של האב,³³ ובין בנו הצעיר שתואר כסוחר ולא כבן תורה, העמידה את הבן בצילו של אביו והייתה מהגורמים למשבר הנפשי שחוה בעת שליחותו. מכאן שמערכת היחסים המשפחתית שקדמה לשליחות, מהווה אף היא גורם מרכזי במשבר הנפשי שפקד את השליח בעת שליחותו.

המשבר הנפשי

ממכתבים אישיים וחריגים אלה, שמצאנו בפנקס השליחות, נדמה שמצוקתו הנפשית של ר' אברהם אופלטקא, כפי שעולה ממכתביו, מתפרצת בעת שליחותו באירופה וקשורה בוודאי בחוסר ההצלחה שלו בגיוס התרומות למוסד שמנהל אביו. אך כפי שראינו יש למצוקה זו שורשים עמוקים יותר הקשורים במעמדו של השליח בתוך משפחתו. שתי הדמויות המשמעותיות בחייו שאלהן מופנים מכתביו, הן אביו ר' יצחק, מנהל בית המדרש, ואחיו הגדול ר' רחמים יוסף חיים, ראש המורים בבית המדרש. על אף החינוך התורני הנרחב שקיבל, אין בו בר' אברהם לא מגאונותו, למדנותו ושקדנותו העצומה של אביו, תלמיד מובהק של החת"ס סופר, ואף לא מכישרונותיו התורניים-ספרותיים של אחיו.³⁴ עיסוקו כסוחר מצביע על מעמדו הנחות בקרב החברה הלמדנית של היישוב הישן האשכנזי בירושלים, "חברה שביקשה לראות את עצמה כעילית החברה היהודית, אך לא יכלה לעמוד בקני המידה שנתחייבו מכך".³⁵

ותשלום שכרם השבועי לפי שבתות השנה, תשלומים לרשויות וכן "שכר טרחה לב"ד [= לבית דין] האשכנזים שהלכו לראות מפני טענות החברה".

ראו: ד' אלקלעי, "כתב החרם" (לעיל הערה 7).

33

כישורו הספרותי של הר"ח אופלטקא בא לביטוי בספר על מסעותיו: "מסעי היר"ח", ירושלים תרל"ו. יבולו התורני, שטרם קובץ ונאסף, כולל מאמרים ותשובות בכתבי העת של התקופה, וקובץ דרשות לסדר פרשיות התורה המצוי בכתב יד בבית הספרים הלאומי (8°5548), ואני מקווה להכינו בקרוב לדפוס. ראו עליו גם את עדותו של הראש"ל ר' חיים משה אלישר בספרו "כבוד לאיש" דרוש ז' להספד: "קדוש אלקים, הרביץ תורה בתלמידים, עוסק באורייתא תדירא, לא ימיש מתוך האהל – אהלה של תורה". (תודה לידידי ר' מרדכי מוטולה שהפנה אותי אל מקור זה).

מ' פרידמן, חברה ודת, האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל, ירושלים תשל"ח, עמ' 4. 35

האב ר' יצחק אופלטקא מוזכר בכתבי התקופה לא רק כתלמיד חכם מובהק וכעסקן ציבורי,³⁶ אלא גם כאיש תקיף.³⁷ כבר בראשית דרכו כמנהל מגיעות שמועות וידיעות אל מייסד בית המדרש, ר' יוסף בלומנטאל, על התנגדות גורמים שונים בירושלים למינויו כמנהל,³⁸ וייתכן שגם כתב החרם שכוון כנגד בית המדרש נבע מסכסוכים בחברה של היישוב הישן בירושלים, כדברים שרומז עליהם יחיאל בריל, עורך הלבנון: "על דעתי עזרה לרעה השנאה השמורה לבני כולל אונגרין על הרי"פ (=ר' יצחק פראג) מפני דברים אחרים".³⁹

נראה כי תקיפותיו של ר' יצחק באה לביטוי גם כלפי בני ביתו ובמיוחד כלפי הבן הצעיר ר' אברהם. הבן השליח מגלה אומנם במכתביו יראת כבוד רבה כלפי אביו, אך גם יראה ופחד מתגובותיו הקשות. יראה זו באה לידי ביטוי בתחנותיו שבהן הוא פונה לאביו במכתב השלישי בבקשה לזכות ממנו ליחס אבהי וסלחני: "ויחוס וירחמו (=ותחוס ותרחם) כרחם אב על בנים" (שורה 2), וכן בבקשתו מאביו שלא להתעלם מקיומו: "ויסכים בדעתו שאני חי [...] ואל ידחה אותי בשתי ידי" (שורות 14–15). מביטויים אלו עולה כי יחסיו עם אביו היו מורכבים ועל גבול הפחד והניכור, יחסים שרק החריו, על פי תחושתו האישית של השליח בעל הנפש המיוסרת, כאשר לא עמד בציפיות אביו הקפדן המייסר אותו בשאלותיו ובדרישותיו על אף הניתוק הגיאוגרפי ביניהם בעת השליחות.

תחושת הניכור האמיתית או המדומה⁴⁰ שחש השליח כלפי שולחיו-בני משפחתו, רק התעצמה בעת מסע השליחות. ר' אברהם חש כי פעילותו נבחנה בעיני המנהלים לא על פי מידת טרחתו והשקעתו במסע, אלא על פי תוצאותיה הממשיות

36 היה בין פעילי כולל הוי"ד (=הולנד דויטשלנד) וממקימי כולל הונגרי, ממנהלי ביה"ח רוטשילד, חבר בוועד בתי מחסה ועוד.

37 תיאור מרתק על קפדנותו וקוצר רוחו של הרי"א נמצא בספרו-סיפורו של יהודה בורלא, מלכות דוד, תל אביב 1978, בפרק השמיני.

38 הלבנון, שנה 4, גיליון 9, עמ' 140. ראו גם מאמרי "כתב החרם" (לעיל הערה 7), עמ' 352.

39 הלבנון, שנה 6, גיליון 20, עמ' 155.

40 קרל רוג'רס (1902–1987) שם את הדגש על החוויה הסובייקטיבית של כל אדם, שהיא תוצאה של עולמו הפנימי, וההתנהגות של האדם היא תגובה לפירוש האישי הסובייקטיבי שלו את העולם ואת החברה. לכל אדם יש צורך בסיסי בהערכה חיובית, בקבלת כבוד, אהבה וקבלה מאנשים משמעותיים (הורים, אחים וכדומה) וכאשר האדם מפרש את תגובות הסביבה ל"עצמי" כשליליות, יפתח הערכה עצמית שלילית. לדעתו, שורשן של בעיות נפשיות הוא באי הלימה נרחבת בין הדימוי העצמי הריאלי (המצוי) לדימוי העצמי האידיאלי (הרצוי) ובין התפיסה העצמית של האדם לבין תפיסת האחרים אותו.

<http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=13532>

שלא סיפקו אותם. גם התנהלותו האישית בעת המסע, שלא תאמה כנראה את ציפיותיהם, ערערה את יחסי האמון בינו לבין אביו ואחיו. בשל כך הם פנו אליו בדברי תוכחה: "והכל ידעתי במה דנו אותי [...] וכל התוכחות נתקיימו".⁴¹ אך תוכחות אלו, שפגעו בנפשו הרגישה ממילא בשל תחושת ההערכה האישית השלילית שלו וחרדת היראה מפני אביו, הביאו אותו אל סף אובדן עצמי. במכתביו ניכר עיסוק רב וכפייתי במשאלות המוות ודרישה לעשות פעולות לעילוי נשמתו (נר נשמה, לימוד, צדקה וכדומה). מכאן ניתן להבין שהוא היה במצב רוח ירוד המלווה בהערכה עצמית נמוכה, חרדה ומחשבות פסימיות של חוסר טעם לחיים, המאפיינים הפרעה נפשית של דיכאון קליני ונטייה לאובדנות. הפרעה זו, הנמשכת בדרך כלל שבועות וחודשים, מביאה את האדם המדוכא להרהר באופן כפייתי במחשבות ורגשות של חוסר ערך, אשמה וחרטה ללא סיבה הגיונית, ייאוש ושנאה עצמית עד כדי אובדנות.⁴²

ההתכתבות-ההתכתשות הפומבית

התכתבות-התכתשות פומבית מאוחרת יותר מעל גבי כתבי העת של התקופה, בין השליח לאביו, מגלה ככל הנראה רובד נוסף למתיחות ביניהם. מכתב תמים לכאורה שהתפרסם בעיתונו של אליעזר בן יהודה, "האור" בניסן תרנ"ג (1.4.1893), משבח את ניסים בכר, מנהל בית הספר 'תורה ומלאכה' של חברת כ"ח בירושלים, ומיחל לכך שגם ב'דורש ציון' ילמדו מקצועות פרודוקטיביים המאפשרים להתפרנס בכבוד: "מי ייתן והיה שגם בבית המדרש דורש ציון [...] יהיה כן, שהתלמידים יתלמדו תורה ומלאכה להחיות נפשיהם מיגיעת כפיהם ולא יצטרכו זה לזה". בעל המכתב, המעביר ביקורת על תוכנית הלימודים בבית המדרש, חותם בפסבדונים "דורש ציון" ומרמז שכבר שוחח בעניין זה עם ראשי חברת כ"ח בפריז. מכאן ברור שכותבו הוא אברהם אופלטקא, בנו של המייסד והמנהל של המוסד, ומי שהיה שליח "דורש ציון" בערי אירופה.

בעקבות מכתב קצר זה התפרסם באותו החודש מעל דפי עיתון "החבצלת" (14.4.1893) מכתב חריף של מנהל בית המדרש, ר' יצחק מפראג החותם בכינוי

41 שורות 3–4 במכתב השלישי. נמצא שהוא עמד עימם בקשר מכתבים, וכי הם הוכיחו אותו על דרכיו ועל מעשיו.

42 ותודה לידידי הפסיכולוג והיועץ מר בני מור שהעמיד אותי על הבחנה זו של המשבר הנפשי ומאפייניה.

"דורש ציון האמיתי". ר' יצחק מטיח האשמות בבנו: "אחד מילדיי אשר טיפחתי וריביתי", המצער, לטענתו, "**להרב מר אביו ואחיו הגדול**". הוא מתייחס אליו כאל "כסיל" ואף מגלה את קלונו ברבים בטענה כי "לדאבון ליבי שמזה זמן האיש הלזה (= בנו של המנהל) **אינו שפוי בדעתו**".

אך מעבר לכך מוצגת במכתב זה תפיסת עולמו החינוכית-האידיאולוגית של ר' יצחק בוויכוח עם בנו, והיא באה בדבריו לביטוי בדימוי התלמודי [קידושין פ"ב, ע"ב]: "כשם שאי אפשר לעולם בלא בשם ובלא בורסקי, כך אי אפשר בלא ב"מ [= בעלי מלאכה] ובלא תלמידי חכמים, לרבנים ודיינים ומלמדים ושוחטים וסופרים וחזנים". ייעודה של החברה הלמדנית בירושלים ללמד ולהכשיר את כלי הקודש למיניהם, למדנים, רבנים, דיינים וכו', ולא כדברי המחדשים שהתלמידים "**יתלמדו תורה ומלאכה**".

נראה שזו גם תמצית הוויכוח על החינוך בירושלים במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, בין המבקשים לשמר את החברה הלמדנית המסורתית הנתמכת על ידי יהודי הגולה לבין המבקשים לערוך שינויים ותיקונים בחינוך כדי שהחברה היהודית תהיה יותר פרודוקטיבית, ולא תלויה בחסדי כספי החלוקה והתרומות. לשונו החרפה של מכתב האב, הנושא בעול המוסד החינוכי ביישוב הישן ב"אלו הז"ך שנים", נובעת בוודאי גם מניסיונו המר במאבק מול הקנאים עוד בראשית דרכו של בית המדרש. קנאי ירושלים התנכלו אז אישית לר' יצחק, ואף כתבו כתב חרם נגד המוסד (1869) בשל החשד שמנהליו מתכוונים לערוך שינויים בתוכנית הלימודים (כהכנסת לימודי ערבית). הם גם אילצו את ר' יצחק לחתום על התחייבות שלא ישונו תוכני הלימוד.⁴³ והינה מפרסם בנו מכתב פומבי הקורא לתיקונים בתוכניות החינוכיות של בית המדרש, וזאת בעיתון האור (הצבי), עיתונו של אליעזר בן יהודה, מראשי המשכילים שנאבק על התיקונים בחברה המסורתית בכלל ובמערכת החינוך המסורתית בפרט. יש להניח שר' יצחק העריך שבכך מצטרף בנו לחוגי המשכילים, ומכאן הכינוי "הצפנת פענח", הרומז לאנשי ההשכלה,⁴⁴ ו"המתעבר על ריב לא לו", המרמז על מעורבותו בפולמוס החינוך.⁴⁵

43 ראו על כך בהרחבה במאמרי "כתב החרם" (לעיל הערה 7). תמצית הוויכוח אצל מנחם פרידמן, חברה ודת (לעיל הערה 35), עמ' 9–11.

44 הכינוי של יוסף, על פי בראשית מא, מה. אך במהלך הדורות כינוי לבעל השכלה רחבה (כרבנו יוסף טוב עלם). כאן נראה כרמז גנאי לנטייתו לזרם של המשכילים המתעמתים עם האידיאולוגיה של היישוב הישן.

45 ואך לפלא הוא כיצד הוא יצא לשליחות שנייה מטעם אביו חודשים ספורים לאחר עימות זה.

בעקבות המכתבים הפומביים שפורסמו בכתבי העת ניתן לדעתי להעריך כי המתח והחשדנות בין האב, ר' יצחק, לבנו השליח, הבאים לביטוי במכתבים האובדניים בספר התרומות, נבעו לא רק מאופיים השונה של האב ובנו או ממהלכי השליחות, אלא גם מהחשד של האב בנטייתו המשכילית של הבן עוד קודם צאתו לשליחות.⁴⁶ סביר להניח שנטייה זאת רק התחזקה בימי השליחות במפגשו עם מרכז העולם הנאור של אותם הימים (פריז). צירוף הנסיבות הללו רק הגביר את המתח הנפשי של השליח ואת חששותיו מתגובות אביו, וגרם לו למצב רוח של דיכאון חמור שהתבטא בבריחה למחוזות של מחשבות אובדניות מסוכנות. פגיעה נפשית זאת, ממנה ככל הנראה לא נרפא השליח לגמרי עד למוותו בגיל צעיר,⁴⁷ היא העולה מהמכתבים האישיים החושפניים שנגלו לעינינו מבין דפי פנקס התרומות.

46 במאמר הספד על ר' יצחק בעיתון הצבי משנת תר"ס (קול נהי מציון 19.1.1900), מכוה בנו אברהם, בתואר "החכם הנאור", כינוי השמור בדרך כלל למשכילים או לנוטים אל דרך ההשכלה. ואולי יש בביטוי מאוחר זה לחזק את ההשערה שעניין ההשכלה עמד ביסוד החשדנות בין השליח לאביו.

47 על פי עדות נכדו, פרופסור אברהם אופלטקא ז"ל, סבו נפל ונחבל בעת שליחותו השנייה, מחלה שלא נרפא ממנה עד יום מותו. בן משפחה אחר ששוחחתי עימו, סיפר לי כמשיח לפי תומו, כי השליח היה חולה במחלת נפש קלה.

ביבליוגרפיה

- פנקס נדבות א, בית המדרש "דורש ציון", תרל"ח, אצ"מ [= ארכיון ציוני מרכזי], J.32/6/1.
- מכתבים של ר' יצחק פראג אל מנהלי "מקוה ישראל", תרל"ח, אצ"מ J. 41/42.
- הלבנון, שנה 4, גיליון 9, עמ' 140; שנה 6, גיליון 20, עמ' 155.
- האור (הצביל), שנה תשיעית, גיליון כ"ז, ט"ו בניסן תרנ"ג, 1.4.1893.
- החבצלת, ניסן תרנ"ג, 14.4.1893.
- אופלטקא רי"ח, מסעי היר"ח, ירושלים, תרל"ו (מהדורה מורחבת ומוערת עם השלמות המחבר, אמורה להתפרסם בקרוב על ידי הח"מ).
- אלבוים-דרור רחל, החינוך העברי בארץ ישראל א, ירושלים תשמ"ו.
- אלקלעי דניאל, בשליחות בית המדרש דורש ציון בירושלים, עבודת מוסמך, טורו קולג', ירושלים תשנ"ד.
- אלקלעי דניאל, "כתב החרם על ביהמ"ד דורש ציון בירושלים", מים מדליו 18 (תשנ"ז), עמ' 335–356.
- אלקלעי דניאל, "שליחותו הנעלמה של ר' רפאל אהרן בן שמעון וזיקתה להתמודדותו עם תהליכי המודרניזציה כחכם באשי במצרים", מים מדליו 27 (תשע"ו), עמ' 225–241.
- אלקלעי דניאל, "דורש ציון הנשכח, 150 שנה להקמת בית המדרש דורש ציון בירושלים", עתמול 248 (תשע"ז/2016), עמ' 1–4.
- בורלא יהודה, מלכות דוד, תל אביב 1978.
- בן אריה יהושע, עיר בראי התקופה – ירושלים במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"ז.
- [גולדשטיין אהרון], שבעים וחמש שנה ל"דורש ציון", ירושלים תש"א.
- גרייבסקי פנחס צבי, זכרון לחובבים הראשונים, חוברת ט, חוברת יא, תרפ"ח.
- גת בן-ציון, היישוב היהודי בארץ ישראל הת"ר – התרמ"א, ירושלים תשכ"ג.
- הרמתי שלמה, שלושה מורים ראשונים, ירושלים תשמ"ה.
- יערי אברהם, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א.
- פרידמן מנחם, חברה ודת, האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל, ירושלים תשל"ח.
- פרומקין-ריבלין, תולדות חכמי ירושלים א–ג, ירושלים תרפ"ה–תר"צ.
- שלמון יוסף, "החינוך האשכנזי בארץ ישראל בין "ישן" ל"חדש" (1840–1906), בתוך: הקר יוסף (עורך), שלם ו, ירושלים תשנ"ב, עמ' 281–301.

כהן אורית ופרידמן דנה, קרל רוג'רס, "אישיות", הספרייה הוירטואלית של מט"ח, <http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=13532>, (נדלה 1.10.2017).

נספח א: מכתביו האישיים של ר' אברהם אופלטקא משנת תר"ן

מתוך פנקס התרומות של בית המדרש "דורש ציון"⁴⁸

מכתב א: כרך א, דף 33/א

1. אדוני ועט"ר [= ועטרת ראשי] הר' מר אבי⁴⁹ נ"י והר' מר אחי⁵⁰ נ"י [= נרו יאיר]
2. יחוסו על נפשי וילמדו בכל יום לעילוי נשמתי
3. ויעשו איזה תיקונים בכל הבא מידם גם בלימוד
4. וקדיש והפטרה⁵¹ וגם בצדקה לעניים ולתמחוי⁵² וגם בלימוד
5. בביתי וגם נר תמיד כל השנה⁵³ // והרבה טרחתי ויגעתי
6. בעבור המקום המקודש
7. דורש ציון יכב"ץ⁵⁴ [= יכון בצדק] // והנני מוחל חלקי⁵⁵ לך בקנין גמור שילמדו למנוחת נפשי
8. ולעשות לנפשי תיקונים⁵⁶ כל ימי קיום דו"ץ [= דורש ציון] יכב"ץ בירושלם עיי"ק [= עיר קודשנו] תובב"א [= תבנה ותכונן במהרה בימינו, אמן]

- 48 תודה לבני יניב נ"י שסייע לי בפענוח כתב היד של המכתבים.
- 49 ר' יצחק אופלטקא מפראג.
- 50 ר' רחמים יוסף חיים אופלטקא.
- 51 כמנהג לימוד משניות, אמירת קדיש וקריאת ההפטרה בשבתות לעילוי נשמתם של הנפטרים.
- 52 עיקר הצדקה להאכיל את העניים ולתת לתמחוי. וראו גם במכתב ב, שורה 8 פירוט מצרכי המזון.
- 53 בגוף המכתב המקורי מסומנים גרשיים לציון קטע או עניין חדש.
- 54 אף ששלח ידו במסחר (ראו מכתב ג), סייע ר' אברהם לאביו בניהול בית המדרש בירושלים. וייתכן שפסקה מסוגרת זו מתייחסת למאמציו בתקופת השליחות, כמעין הצטדקות והתנצלות.
- 55 המחילה מתייחסת כנראה לווייתור על שכרו של השליח, או אף ויתור על הירושה כדי לקיים את הפולחנים לעילוי נשמתו. הבקשה בצוואה שהלימוד יהיה בבית המדרש, מדגישה את הקשר הנפשי בינו ובין "דורש ציון".
- 56 כנ"ל במכתב, לימוד לע"נ, אמירת קדיש וכו'.

מכתב ב: כרך א, דף 39/א

1. אדוני ועט"ר הרב מר אבי נ"י עיניכם⁵⁷ תחזינה מישרים
2. מה שקבצתי על ידי מעיר פאריז ומארסליז [= מרסיי] וליוורנו וטריאסט
3. ופלורנצה [= פירנצה] ורומא⁵⁸ // וההוצאות לאכילה ולינה והוצאות דרכים
אמת כתובים
4. בפנקס ההוצאות⁵⁹ וגם שכר כתיבה לשלוח מכתבים ודמי פושטא [= פוסטה]
ועוד איזה
5. הוצאות יכולים להבין הכל על היושר⁶⁰ // והנה גם בקשתי ממעכ"ת [= ממעלת
כבוד תורתו] ומה"ג [= ומהדרת גאונו] לחוס ולרחם
6. על נפשי ויקבלו עליהם ועל זרעם ללמוד בכל יום ויום למנוחת נשמותי ולומר קדיש
7. לילה ויום והפטרה ובביתי ידלקו נר תמיד⁶¹ // וגם בבהכנ"ס [= בבית הכנסת]
דדו"ץ [= ד"דורש ציון] יכב"ץ יעשה כן ולתת
8. לקופת תמחוי בכל יום ש"ק בשר ולחם ואורז למנוחת נשמותי // אנא אדוני
ועט"ר יקיים כל
9. צואתי וכמו שיעשה למנוחת נפשי כן הקב"ה יהיה עמו // וגם לה"ר מר אחי
נ"י הנני מבקש ממנו
10. כל הבקשות הנז' ולהשגיח על אשתי ובני ובנותי⁶² בעינא פקיחא וברחמי
ובחסדא כמו שיעשה
11. עם בניו ובנותיו // ואבי יתומים ירחם עליהם ועליו⁶³

57. דרך הפנייה אל הורים ואל רבנים בגוף שני רבים. וייתכן שמכוון גם אל אחיו, הרי"ח, הנזכר בסוף המכתב.
58. יעדי מסעו על פי כתב השליחות היו צרפת וגרמניה, אך בפועל הוא עבר מצרפת לאיטליה. ייתכן שהשינוי במסלול המסע היה בין הגורמים למתיחות בינו ובין אביו, מתיחות שהשפיעה ככל הנראה על מצבו הנפשי.
59. פנקס ההוצאות של השליח הנ"ל לא נמצא. פעמים שהשליח היה כותב את הוצאותיו בפנקס התרומות ופעמים בפנקס נפרד. עם שובו היה השליח מתחשבן עם שולחיו על פי פנקסי התרומות וההוצאות.
60. ובשורה 3 "אמת כתובים", ביטויים הנובעים מהצורך שלו להדגיש את נאמנותו ואת יושרו בפני שולחיו.
61. אמצעים אלו נזכרו גם במכתב א.
62. שלא כמו במכתב א מגלה כאן השליח דאגה לגורל אשתו ומשפחתו. אך השוו למכתב ג, שורה 13.
63. ייתכן שהכינוי "ועליו" בגוף שלישי מכוון לאחיו או לאביו המכותב בראש המכתב.

מכתב ג: כרך א, דף 42

1. אדוני ועט"ר אבי הראש ומאור לנפשי נ"י והב' בקודש הר' מר אחי נ"י בקשתי ותחינתי
2. מכבודם וממעלתם שיחוסו וירחמו כרחם אב על בנים וכאח לאח לעשות כל
3. ימי חייהם טובה והצלה לנפשי מדינים קשים ככל הבא מידם⁶⁴ והכל ידעתי במה דנו אותי בעבור
4. כניסתי לנא אמון⁶⁵ וכל התוכחות נתקיימו ועוונותי הטו אלה⁶⁶ ומרוב צערי ולחשוב העתידות כמה פעמים בעוה"ר [= בעוונות הרבים]
5. עלה בדעתי לאבד עצמי ובנקל⁶⁷ אבל בטחוני בה' שאל יכרתני ותנצל נפשי וגלוי וידוע לפני כסא כבודו
6. ית"ש [= יתברך שמו] כי קבלתי כל גזרותיו בעבור כבוד שמו ובעבור קדושת אחב"י הקדושים יע"א שלא תפול הקדושה כי אם
7. תרום קרנינו ותושיענו בעבור ה"ג ור"ם⁶⁸ וכל בני משפחתו יע"א [= יגן עליהם אלהים] שלא יהיה להם שום סיבה רעה בעבורי //
8. והנני מאמין בן מאמין כי הקב"ה אשר בראני בעוה"ז [= בעולם הזה] ברוב רחמיו ויזכני לחיי העוה"ב [= העולם הבא] במנוחה טובה
9. והוא עתיד להחיותני בתחיית המתים וצדיק וישר הוא ויה"ר [= ויהי רצון] שלא יוסיפו לדאבה עוד⁶⁹ // אך בקשתי היא שלא יקבלו
10. עליהם לעשות שמחה ביום נצולם⁷⁰ ממני כי אם ילמדו ככל הבא מידם לקורת רוח לנפשי // ודי מה
11. שנתבזיתי בחיי // ובמידה שאדם מודד בה מודדין לו⁷¹ // כי לא תדע וכ"ו [מה ילד יום] // ביד הרב ר' חיים זולונפער [= זוננפעלד]⁷² נ"י

64. אמצעים שנזכרו בשני המכתבים הראשונים, כלימוד וצדקה להצלת הנפש מדינים קשים בעוה"ב.

65. אלכסנדריה שבמצרים. נראה שבכניסתו לשם חרג מהמסלול שנקבע לו מראש.

66. "והכל ידעתי [...] הטו אלה" – הכרת החטא וצידוק הדין של השליח.

67. המילה אינה ברורה, ואולי כוונתו שקרוב היה לבצע זאת.

68. הדר גאונו ורום מעלתו.

69. ביטוי של נחמה הנאמר לאבלים.

70. מתכוון אל יום מיתתו, וייתכן ש"נצולם", במשמעות הינצלם.

71. אף זה ביטוי של קבלת הדין על עצמו, על פי משנה סוטה פ"א, מ"ז

72. לפי גולדשטיין, (לעיל הערה 4), עמ' 41, הרב יוסף חיים זוננפעלד (1848-1932), מראשי העדה החרדית בירושלים "הראה תכופות את אהדתו למוסד", ובידיו הפקיד ככל הנראה ר' אברהם אופלטקא את השטרות לפני צאתו.

12. ימצא שטר כתוב מכמה בני אדם שנשארתי חייב להם בהיותי סוחר ובקשתי מכבודם שיצילו את
13. נפשי ובזה אין ילדי קודמים כי נפשי קודם לכל וכל העולם הוא ה"ה⁷³ // אנא אדוני ועט"ר הרב מר אבי נ"י
14. ינהג עם נב"ת [= נוות ביתי] ועם בני ובנותי הי"ו [= ה' ישמרם ויחיים] במדת החסד והרחמים ובמדת הסבלנות ויסכים בדעתו שאני
15. חי ויש לי זכות בנחלה חלק כחלק⁷⁴ ואל ידחה אותי בשתי ידי⁷⁵ // ברוב רחמנותו וביראתו בטחתי

73 נראה לפענח זאת כ"היינו הד" או "הכול הבל" – דהיינו, הדאגה לגורל נפשו עדיפה בעיניו על פני כל דבר אחר, אף על פני גורל אשתו וילדיו.

74 ייתכן שמובע כאן אף החשש שיודר מנכסי אביו.

75 על פי מאמר חז"ל: "תהא שמאל דוחה וימין מקרבת", ואף זה ביטוי לחששו מדחייה מצד משפחתו הקרובה.

נספח ב: מכתבים אנונימיים, ניסן תרנ"ג

א. [ללא כותרת] האור (הצבי) שנה תשיעית, גיליון כז, ט"ו בניסן תרנ"ג, 1.4.1893 ירושלים. אשריך אדון ניסים בכר⁷⁶ כי על ידיך נחלק ממון רב לעניים מעדת אחינו בני ישראל ויהי רצון שכ"ן מל"א.⁷⁷ מה טוב חלקך וחלק התלמידים החוסים בצילך המתלמדים באמת להביא טרף לבתיהם.

מי ייתן והיה שגם בבית המדרש דורש ציון המשתבע (הרווה, מלשון שובע) מ[תרומות] ערי אירופה יע"א יהיה כן, שהתלמידים יתלמדו תורה ומלאכה להחיות נפשיהם מיגיעת כפיהם ולא יצטרכו זה לזה, כי ההכרח לא יגונה ולב חושב ועין רואה.⁷⁸ מובטחני, שכן יהיה כמו שבקשו ממני ראשי עם קודש וראשי חברת כ"ח בפאריש⁷⁹ יע"א וראשי עם קודש שבמרינות אירופה, ואז נגיל ונשמח בשובע שמחות ונס אנכי דורש ציון⁸⁰

ב. ירושלים [תשובה לביקורת על בית המדרש]⁸¹ – החבצלת 14.4.1893 קול ענות מבית המדרש דורש ציון, יפת תואר ומראה, הנני תמה וברה מאין כמוני, אשר נתונני לחרפות כאחת השפחות.⁸²

ראה ראיתי בהאור גיליון כ"ו,⁸³ אשר אחד מילדי אשר טיפחתי וריביתי (על פי איכה ב, כב) יצא לחרפני, פתח באשרי וסיים בגנות, ולא מפני אהבתו, וחתם עצמו בשם דו"ץ [= דורש ציון] שרבות פעלתי, עשיתי, עמלתי באלו הז"ך [= 27] שנים

76 ניסים בכר (1848–1931), מחנך ועסקן ביישוב היהודי, ממחיי השפה העברית, מנהל בית הספר תורה ומלאכה של כ"ח בירושלים (1882–1897). נמנה עם המשכילים בירושלים.

77 לא ברור. ונראה שכוונתו לשון ברכה. "שיהיו כל נטיעות ממך... לעולם, אמן!" (על פי תלמוד בבלי, מסכת תענית דף ה', ע"ב).

78 משמעו במבט מפקח לעתיד.

79 בפריז. מכאן שמדובר בשליח של בית המדרש שהיה בשליחות בפריז ונפגש שם עם ראשי חברת כ"ח הצרפתית.

80 אומנם המכתב אנונימי, אך מהקשר הדברים נראה כי הביקורת המרומזת נגד בית המדרש "דורש ציון" נכתבה על ידי אברהם אופלטקה, בנו של ר' יצחק מפראג ואחיו הצעיר של הרי"ח טוב.

81 פורסם בחבצלת 14.4.1893. מתוכנו ומסגנונו של המכתב הגלוי נראה בעיניי כי מי שכתב היה ר' יצחק מפראג.

82 אומנם המכתב נחתם כאנונימי, אך מחברו משתמש באמצעי הספרותי של האנשה של בית המדרש להביע מחאה.

83 האור (הצבי) שנה תשיעית, גיליון כז, ט"ו בניסן תרנ"ג, 1.4.1893.

שנתייסדתי, עדי רוממתי, וגידלתי נטעי נעמנים, ומהם למודים, ומן הראוי היה לקיים מה שכתוב "אל תען [כסיל כאילתו...] (על פי משלי כו, ד) וכו'.

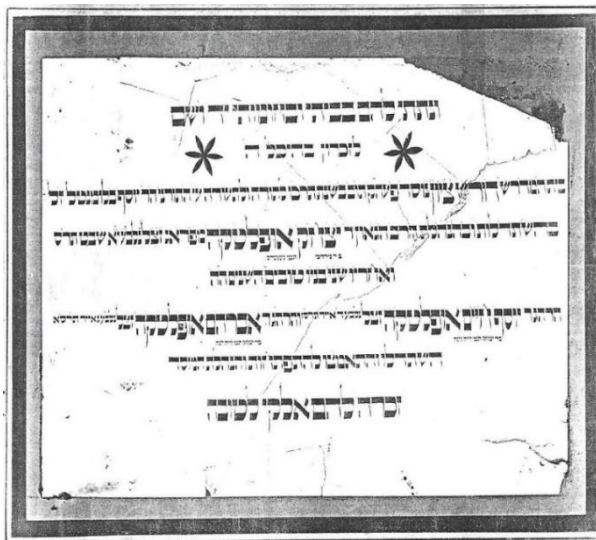
אך כדי שלא יחשבו הקוראים שהוא אחד מיקירי ירושלים, ויש ממש בדבריו, לכן אמרתי אשיבה חורפי דבר אך הפעם (הגם שידעתי כי עוד תוסיף לדבר סרה עלי, דברים שלא יעלה על הדעת, 'אשים קנצי למילין'⁸⁴), שמוכרחני לגלות לדאבון ליבי שמזה זמן **האיש הלזה** אינו שפוי בדעתו⁸⁵ והוא הצפנת פענח,⁸⁶ המתעבר על ריב לא לו (על פי משלי כו, יז), **ומצער להרב מר אביו ואחיו הגדול הי"ו**. והממון שחילק האדון ניסים בכר הי"ו היה רק שישים פרוטות ולוג יין לנפש, ושפע הכסף מנדיבי אירופא לו היא ולא לי, ששולחים לו לאלפים ורבבות ולי לאחדים ועשרות.

ואתם נדיבי עם, אל ירך לבבכם מקול עלה נידף (על פי ויקרא כו, לו), וחזקו ואמצו במלוא חופניים של ברכה במעוז התורה והיראה אשר בביתי ובחומותיי, ולמפורסמות אין צריך ראייה וכותלי בית המדרש יוכיחו (על פי בבא מציעא נט ע"ב).

וכשם שאי אפשר לעולם בלא בשם ובלא בורסקי (על פי קידושין פב ע"ב), כך אי אפשר בלא ב"מ [= בעלי מלאכה] ובלא תלמידי חכמים לרבנים ודיינים ומלמדים ושוחטים וסופרים וחזנים, שדי לי שרוב העולם עזבוני שכחוני, תניחני אתה הדורש דמים,⁸⁷ לפחות במקום מחצבתי, כמו שנאמר: "כי מציון תצא תורה" (ישעיהו ב, ג), "וכל נתיבותיה שלום" (משלי ג, יז).

דורש ציון האמיתי

- 84 אשים קץ לדבריי, על פי איוב יח, ב.
- 85 מהקשר הדברים ברור כי "האיש הלזה" מכוון לכותב הביקורת נגד בית המדרש, השליח ר' אברהם אופלטקה. על פרשת השליחות, ראו בעבודתי, "בשליחות בית המדרש" (הערת *).
- 86 על פי בראשית מא, מה. נראה שהביטוי מרמז על נטייתו אל זרם המשכילי שהתעמתו עם האידאולוגיה של היישוב הישן.
- 87 על פי תהילים ט, יג, וייתכן שכוונתו לדמים (= כספים) כמשמעותם בלשון חז"ל.

שלט הנצחה למנהל דורש ציון ולבניו

תמונת ר' יצחק פראג מנהל דורש ציון

[illegible]

רשימת תלמידי "דורש ציון" בשנת תרמ"ט בשליחות ר' אברהם אופלטקה
מתוך פנקס התרומות א (ארכיון ציוני מרכזי)

הכתובות על פנקסי התרומות של "דורש ציון" (ארכיון ציוני מרכזי)